

BONDKVINNOR

Kvinnoarbete

Arbetsfördelningen mellan man och kvinna kan förefalla konstant över århundraden, men det har alltid i det lilla funnits viktiga förskjutningar i tid och rum. Stora investeringar i åkerbruket under 1500-talet och att många män under 1600-talet drog ut i krig, eller engagerades i icke-agrara sysslor, kan ha medfört att kvinnornas andel av de agrara göromålen ökade.

Kvinnornas arbete är svårt att komma åt i källmaterialet och det har inte skett någon systematisk forskning på området. Visserligen diskuteras kvinnohistoria intensivt, men hittills har diskussionen mest rört ägande och social position – förvisso centrala frågor.

Kungsgårdarnas lönelistor över fast och tillfälligt anställd personal är en första ingång. Den kvinna som hade en arbetsledande position kallades fatburshustrun. På mindre storgårdar kunde den få samma roll, men hon hade som regel ansvaret endast för ladugården. Det är viktigt att poängtera att kvinnan kunde ha en arbetsledande ställning och fatburshustruns ansvar på storgården motsvaras i huvudsak av bondhustruns på bondgården.

Under fatburshustrun fanns på de större gårdarna specialister. Vanliga är bakerskor, kokerskor, bryggerskor, mjölkdejoj, ibland nämns väverskor, spinnerskor, ljusstöperskor. Pigorna karakteriserades som fatburspigor, fäpigor, källarpigor eller stugukvinnor beroende på vad som var deras viktigaste uppgifter. I södra Dalarna fanns på 1570-talet förutom fäpigor också skogsjäntor och vallkullor, vilket sannolikt hade samband med fäbodväsendet. En undersökning av tillfälligt anställda kvinnor vid Örebro kungsgård på 1580-talet visar att de gjorde rent i fähuset, deltog vid slakt och kornstoppning, skrapade (ryktade) stutar, planterade i trädgården, tvättade stugorna, bröt löv och bar tegel. På andra kungsgårdar noteras att kvinnor även deltog i fisket.

Slakten kan ha varit ett arbetsfält där kvinnorna fick överta mer av arbetet under 1500- och 1600-talen. Enligt Linköpingsbiskopen Hans Brasks fogdeinstruktion från början av 1500-talet var det slaktaren som skötte slakten (säkerligen med hjälp av kvinnor). Per Brahe talar under senare delen av 1500-talet om att kvinnorna skulle hjälpa till vid slakten medan Schering Rosenhane hundra år senare pekar ut kvinnorna som ansvariga för slakten. Men det etnologiska materialet från 1800-talet visar att slakten var ett gränsområde i arbetsfördelningen och att denna varierade regio-

Kvinna med slända och pärtstickor. Spånadsmaterialet, troligen lin, har hon fäst i ett band kring huvudet.

nalt. Om det skett en förändring under 1500- och 1600-talen kan bara avgöras genom en brett upplagd studie av räkenskaper.

Kvinnorna hade hand om korna, karlarna om dragdjuren. Från senmedeltiden omtalas oxdrängar och fåkarlar, och Risingh skrev i slutet av 1600-talet att drängarna skulle ha hand om oxarna.

Räkenskaperna ger oss upplysningar om kvinnornas huvuduppgifter, hushållsböckerna samt Olaus Magnus ger ännu mer utförliga beskrivningar av små och stora arbetsuppgifter. Emellertid förekommer det att författare, som Åke Rålamb, beskriver hela den kvinnliga arbetsfären utan att med ett enda ord nämna att dessa arbeten utfördes av kvinnor. Detta visar problemet i källäget. Vi får bara se kvinnorna genom manliga skribenters ögon.

Olaus Magnus skriver att kvinnorna hade bestämda hemsysslor, som att baka, brygga, ysta, spinna, väva, laga mat och ta hand om smådjur. Männen hade bland annat hand om tämjandet av hästar men han påpekar att även kvinnor kunde ombesörja detta.

Per Brahe redogör för ett storhushåll. Fatburshustrun ansvarade för hela det kvinnliga arbetsområdet, vilket var att spinna, väva, att hålla fisknät vid makt, brygga, baka, koka, sköta och utfodra boskapen, mjölka och ysta (och skriva upp hur mycket varje ko, får och get gav).

När arbetsfolk eller boskap blev sjuka var det den ledande kvinnans uppgift att ta hand om detta och "besörja sig vad menigt och förståndigt husfolk på bygden" använde för botemedel. Hon skulle ha hand om alla nycklar och ansvara för vad som fanns i husen, ha omsorg om utspisningen, sköta trädgårdar, kålgård och linodling. Hon skulle se till att alla rum och utrymmen sopades och städades, och att askan togs om hand så att såpa kunde sjudas därav, "som ock alltid mycket behöves". Även sädens tillvaratagande fram till malningen föll på hennes ansvar liksom att hudar barkades och bereddes, kläderna tvättades om sommaren och fåren klipptes. Vid slakten tog fogden hand om kött och fläsk, fatburshustrun ansvarade för blod och korv. Inköp av småsaker som tråg och bunkar var hennes uppgift. Vid höskörd och sädesskörd måste alla kvinnor delta.

Schering Rosenhane skrev knappt ett århundrade senare ett kapitel om "matmodern" och ett om "dejan" som hade huvudansvaret under ägarens hustru. Rosenhane räknar upp i stort sett samma göromål som Brahe, men han resonerar också kring kvinnans roll. Mannen fick inte desavouera sin hustru genom att skälla ut henne inför barnen eller tjänstefolket "ty såsom det är ange-

läget, om väl skall tillgå i huset, att matmodern haver sin respekt, hörsamhet och lydnad”. Här möter vi både mannens överordning, självklara rätt att undervisa, och erkännandet av att hustrun har ett nödvändigt inflytande över hushållet.

Rosenhane raljerar lite om att matmoderns uppgift är ett svårt värv som man inte lär sig vid danser och baler. Han tar upp flera beslut som uppenbarligen åtminstone delvis varit kvinnans: hur mycket boskap det skulle finnas på gården i förhållande till fodermängderna, hur mycket lin som skulle odlas i förhållande till säd. Liksom Per Brahe skriver Rosenhane att husmodern ansvarade för gårdens sjuka folk och boskap, och hon skulle ha rötter, gräs och annat i förråd för detta ändamål.

Han ger också husbonde och matmor en rollfördelning gentemot tjänstefolket:

Så händer att husbonden ivras mot sitt folk och nödgas med hugg och slag straffa någon, och däruti någon excess undertiden kan begås, så måtte matmodern vara som ett läkeblad, trösta den som lider och uttyda allt till det bästa.

Rosenhane nämner ytterligare några sysslor, men det beror på att han är utförligare än Brahe. Kvinnorna hade hand om tamfåglar som gäss och änder och om bistöckarna. Dejan hade som en särskild uppgift att ta hand om bandhunden och se till att denne inte ”som eljest ofta ske plägar, försummas och förgätas”.

Ytterligare ett källmaterial som ger antydningar om kvinnornas arbete är domböckerna. Kvinnornas arbete nämns relativt sällan eftersom den kvinnliga arbetsfären huvudsakligen låg inom hemmets väggar. Det finns dock ett antal belägg, inte minst sådant som nämns i förbigående. Vi möter kvinnorna i de arbeten som redan omtalats, men också i flera andra sysslor. Kvinnor letade efter hästar i skogen, vallade boskap, utfodrade djur, mjölkade kor, skar säd, tog upp rovor, tog löv och var på väg till marknaden.

Berättelsen om arbetet bildar ofta bakgrunden till den egentliga brottsbeskrivningen. I mars 1586 ställdes Märten inför rätta, anklagad för att två år tidigare ha våldtagit sin piga Britta Eriksdotter som då var 12 år. Britta berättade, med blygsel, att hon hade kört med bondens hästar i skogen och fört fram stör som tidigare huggits, då hon mötte sin husbonde på vägen. Därefter följer en lång och detaljerad berättelse om våldträkten, och hur en ung man hörde hennes rop på hjälp, men bara vågade se på i smyg utan att

Kvinna med bröd och öl. Påfallande ofta visas bilderna kvinnor som bär på huvudet.

Man och kvinna som hämtat ved. Han bär på yxan.

Kvinna med börda på ryggen, på väg i Uppland år 1661.

ingripa. Efteråt kom pigan ut ur skogen och körde hem lasset. Den dramatiska historien är viktig som en skildring av manligt förtryck, men också rent agrart eftersom flickan utförde ett arbete vilket normalt betraktas som tillhörande den manliga sfären.

Slutligen har vi resenärerna. Dessa kan förväntas lägga märke till, och kanske överdriva, det för dem ovanliga. Dessa 1500- och 1600-talens resenärer mötte i första hand resandets besvärligheter och flera av dem kommenterade att barn, pojkar och flickor, skötte skjutsarna.

Från slutet av 1600-talet och början av 1700-talet anmärkte ett par resenärer att de inte såg några vuxna män, och kopplade samman detta med att krigen tömt Sverige. Italienaren Bichi gjorde på 1690-talet en utförlig kommentar om detta. Han färdades genom Stockholms skärgård med en fiskebåt som seglades av en mor och hennes dotter. Han kommenterar med att i Sverige levde kvinnorna i stort i trældom med hårt arbete. Förutom de vanliga kvinno-sysslorna fick de tröska, ro, bära tunga bördor och vara hantlangare vid byggen.

Bichis karakteristik är i huvudsak en beskrivning av arbetsuppgifter som kvinnor i Sverige skötte även under andra tider, som att bära tegel. Tröskningen var oftast ett manligt arbete, och att Bichi sett tröskande kvinnor kan ha samband med bristen på män. Men i Dalarna var tröskning ett kvinnoarbete och i stora delar av Mälardalen förekom att kvinnor hjälpte till med tröskning under 1800-talet.

Engelsmannen Bulstrode Whitelocke skrev i mitten av 1600-talet att kvinnor inte bara körde vagnar och rodde båtar utan också plöjde med lika stor färdighet som männen. Det sistnämnda var ett överskridande av den normala arbetsfördelningen.

En glidning av arbetsuppgifterna kan ha förekommit under 1500- och 1600-talen där kvinnorna fått ett större ansvar och tagit över männens arbetsuppgifter. Den arbetsbesparande övergången från skära till lie i delar av landet kan ha haft samband med att det varit ont om män. På vissa områden, som vallningen, har kvinnan troligen fått en viktigare roll. Men det har i Sverige knappast skett en massiv omfördelning av arbetsuppgifterna, även om det förekommit i enstaka fall.

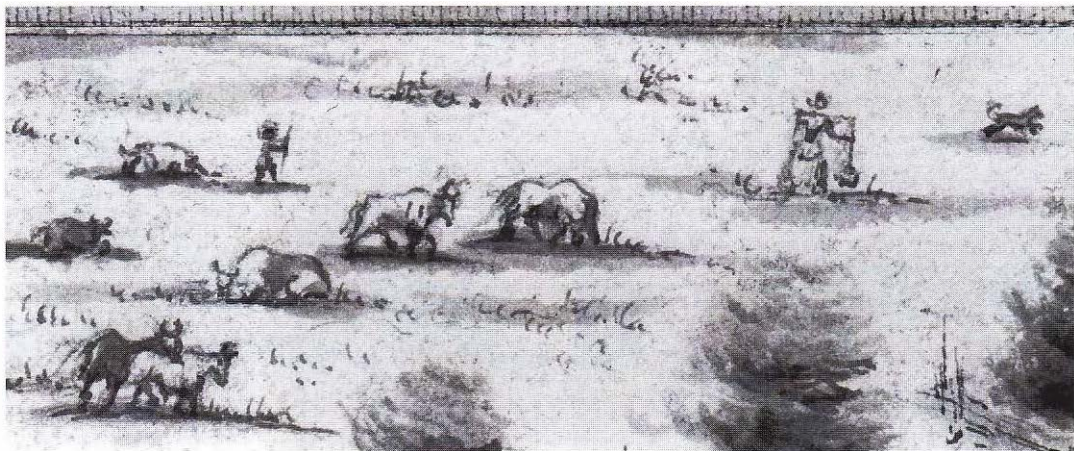
Det är också möjligt att en förändring kan ha varit att de traditionellt kvinnliga sysslorna fått en större tyngd. Men upplysningar om detta kan vi bara få genom en detaljerad undersökning av produktionen av grönsaker, fårostär och hönsägg.

Att kvinnorna ofta rodde, ett tungt arbete, gjorde ett starkt intryck på flera utländska resenärer. Här ur Magalotti, en slup på Mälaren.

Att kvinnor även av samtidens svenskar ansetts ha arbetat hårt på grund av mansbristen under de svåra åren framgår av diskussionerna under förarbetena till 1734 års lag. Lagkommissionen diskuterade år 1715 eventuella straff för de mödrar som legat ihjäl sina små barn. Detta var under det stora nordiska krigets tid och kommissionens medlemmar ville inte lägga ytterligare sten på bördan för de stackars kvinnorna och stadga någon civilrättslig påföljd eftersom:

sådant sker mest av gement folk, som i denna tiden, då brist är på manspersoner, komma trötta från arbete hem, och kan således av deras starka sömn, som de själva intet råda för, sådan olycka tima.

En kvinna som har mjölkat bär hem mjölken. Barnet är sannolikt en pojke som vallar flocken med nötboskap.

Barnarbete

Barnen är ännu osynligare i källmaterialet än kvinnorna även om det ibland nämns som en självklarhet att barnen deltog i arbetet. I domböckerna är barnen sällsynta eftersom de inte var straffmyndiga. När de förekommer framträder samma bild som på medeltiden. Vid tolvårsåldern skolades pojkarna in till männens arbete. Det förekom dock att pojkar redan i 10–11-årsåldern räknades in bland tjänstefolket i 1600-talets husförhörslängder.

En sorglig berättelse från Närke 1648 berättar om två pojkar, 12 och 15 år gamla, som kommit i bråk om vem som skulle använda en lie under slåttern. Den äldre fick tag i lien, men skadade sedan den yngre i ryggen med den så att han dog. Att få slå med lie var pojkens väg in i vuxenvärlden, och tolvåringen har hävdats sin rätt.

Kvinnans ställning

Har kvinnornas ökade betydelse inom arbetet medfört att de fått en starkare ställning? Har reformationens betonande av mannens överhöghet tvärtom inneburit en försvagning av kvinnornas position? Eller har det ökade förtrycket under stormaktstiden fått till följd att kvinnor, som befann sig längst ned, trycktes ytterligare tillbaka?

Kvinnorna var konstant underordnade, men denna underordning har grader av styrka. En förutsättning för kvinnors relativt starka ställning var det västeuropeiska giftermålsmönstret som utvecklades från senmedeltid till 1600-tal. Kvinnor och män gifte sig som mer jämlika i ålder, och de unga pigorna fanns som en relativt fri grupp i samhället. Men detta förklarar inte att kvinnorna

hade en relativt starkare ställning i Norden, särskilt i Nordskandinavien, än på de flesta andra håll i Europa.

Kvinnornas relativa position och status i ett samhälle bestäms av ett flertal olika faktorer. Att det finns en allmän strävan efter jämlikhet och en stark ställning för breda folklager i ett samhälle kan vara en faktor som också gynnar kvinnans position, men sambandet är svårt att belägga.

Ett grovt mått på kvinnornas samhällseliga ställning är deltagandet i rättsprocessen. Enligt de medeltida lagarna, som fortfarande gällde, var kvinnors möjligheter att själva framträda inför rätten begränsade. Änkor kunde företräda sig själva, även hustrur kunde företräda sin man i vissa frågor. På 1600-talet var ungefär 10–15 % av dem som uppträdde inför rätten kvinnor. Detta gällde svaranden och käranden samt med något lägre andel vittnen. Större delen av dessa kvinnor hade laglig rätt att framträda, men långtifrån alla. Kvinnan hade således i praktiken en starkare ställning än vad den tidigmedeltida lagen föreskrev. Men detta gällde också under senmedeltiden, åtminstone i städerna. Från ett par städer, Arboga och Stockholm, finns tillräckligt med rättskällor från 1400-talet för att de ska kunna bearbetas statistiskt och där utgjorde kvinnornas andel ungefär densamma som under senare århundraden. På 1600-talet förefaller kvinnornas andel ha minskat, men utvecklingen är inte helt entydig. Kvinnans ställning som vittnesgill kodifierades 1697, vilket var ett accepterande av faktum.

Kvinnor nämns ofta i sedlighetsmål. För hor som bedrevs av ogifta hade tidigare främst mannen straffats, men under 1600-talet kom med tiden båda att hållas ansvariga. Detta innebar hårdare straff för kvinnor, men också att de betraktades som rättskapabla individer.

Sedan medeltiden ärvde en syster bara hälften mot sina bror. Intressant är att diskussionen om lika arvsrätt togs upp redan i slutet av 1600-talet. Men denna förändring kom inte att genomföras förrän i mitten av 1800-talet, och i praktiken kontrollerade männen jordegendomen, även om kvinnorna formellt var ägare.

Att kvinnorna fick ett större ansvar för gårdarna när männen var borta har inneburit mera makt, men endast för välbärgade kvinnor har detta varit en förändring till det bättre. För den vanliga bondhustrun har det oftare varit en försämring eftersom det var svårt att driva en gård utan hjälp av manlig arbetskraft. ”Änkestånd är ynkestånd” lyder ett 1600-talsordspråk som förekommer hos båda de stora svenska samlarna från den tiden, Grubb och

På detta glasfönster från Bosgården i Forsa socken, Hälsingland, från 1621, avbildas hustru Sigrin. En självmedveten kvinna från ett rikt bondehem.

När kvinnorna kyrktogs efter förlossningen offrade de gåvor till kyrkan. Denna bild hör till ett sådant kvinnoaltare och den gavs till Ange-rets kyrka 1699. Vid sidan av kvinnorna finns typiska gåvor av festmat: till höger en ost som formats i ostpress ovanpå tre bröd, i mitten en tunn kaka på ett bröd.

Bureus, men inte i den stora medeltida ordspråkssamlingen av Peder Låle. Detta ordspråk har haft aktualitet i ett samhälle med kraftigt kvinnoöverskott.

Att kvinnornas större arbetsbörda inte automatiskt betydde att de fick större inflytande kan man lätt inse genom att betrakta kvinnornas position i många delar av tredje världen i dag. Men ändå har männens frånvaro sannolikt stärkt kvinnornas besluts-kapacitet.

Vi kan av hushållsböckerna förstå att husmor hade beslutande-rätt över stora delar av arbetet. Vi kan av domböckerna förstå att kvinnan hade en större självständighet och inflytande än de medeltida lagarna tilldelade henne. Kvinnors ställning var inte en total underordning. Kvinnornas sociala position kan ha pressats till-baka under 1600-talet, men då som en del i den allmänna ekono-miska tillbakagången och det skärpta förtrycket.

Häxor och mjölklyckan

Att den skickliga kvinnan inte alltid uppskattades eller beundra-des förstår man av att mjölklycka ansågs som något av det mest typiska för en häxa. Detta berodde dock inte bara på avundsjuka mot den skickliga djurhållerskan, utan också på att mjölkningen

Häxa som för bort barn. Detalj ur ett tyskt kopparstick som beskrev de "avskyvärda häxerier" som förekom i Sverige år 1670.

och smörkärningen var förknippad med mycken vardagsmagi. Här finns en intressant koppling mellan vit och svart magi i den folkliga föreställningsvärlden.

Sedan medeltiden finns berättelserna om kvinnan som med hjälp av djävulen stjal mjölk från grannarna på olika sätt, och denna folkliga föreställning hade en så stark ställning att den avbildades på kyrkväggarna. Under 1600-talets nämns denna föreställning i flera skrifter, exempelvis i ett skoldrama som uppfördes i Södertälje 1614. Till och med i hushållslitteraturen finns den med. I den översättning som Isaac Erics gjorde av Colerus *Oeconomia* har Erics gjort en egen lång utvikning hur somliga använder trolldom och tjuvmjolkande väsen för att få grannarnas mjölk. I domböckerna nämns från 1600-talet flera gånger kvinnor som anklagas för att ha använts sig av tjuvmjolkande väsen.

I domböckerna finns också belägg för mer vanliga ritualer och signerier kring mjölkningen. I en berättelse från 1680-talet om en trolldomsanklagad gammal kvinna menade hon att det var helt legitimt att mjölka genom en ring och över en penning för att få bättre mjölklycka. Liknande berättelser möter vi även i andra domböcker, exempelvis en östgötabonde som i början av 1600-talet gömde ett oxkranium under fähuströskeln för att få bättre mjölklycka.

Trolldomsprocesser flammade upp då och då under 1600-talet, men den stora hysterin kom i Sverige 1668–77. Anklagelserna drabbade nästan enbart kvinnor, av de över 850 anklagade var mer 86 % kvinnor. Knappt en tredjedel av de anklagade avrättades. Under dessa processer förekom anklagelser om mjölkstölder men denna typ av anklagelse hade i huvudsak sjunkit i bakgrunden. Speciellt för dessa häxprocesser var i stället föreställningarna om att häxorna förde barn till djävulen.

En central roll för spridningen av hysterin hade prästerna, men trolldomsanklagelserna fick ett stöd bland allmogen på de orter som drabbades. Det var en ekonomiskt svår tid, landet var snabbt på väg mot en ekonomisk bottennivå. De många tiggarbarnen bidrog till att sprida hysterin, några av dem tog på sig rollen som ”visare” och pekade ut påstådda häxor. Ekonomiska faktorer kan aldrig förklara allt, men för denna hemska och underliga process låg den växande svälten som en mörk bakgrund.